

Mu'tezilî Düşüncede İman-Amel İlişkisi Tartışmaları ve Mürtekib-i Kebîre'nin Durumu*

Hatice Polat

Öz

Konu ve Amaç: Mu'tezile, hicri ikinci asırda büyük günah meselesi etrafında ortaya çıkan tartışmalar neticesinde teşekkül etmiş bir kelâm ekolüdür. Bu tartışmaların zemininde, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde yaşanan olaylar ve akabinde Müslümanların birbirleri ile savaşmaları yer almaktadır. Ölen ve öldürülen kişinin ahiretteki durumunu ele alan bu tartışmalarda Mu'tezile, kendisini uzlaşmacı bir ekol olarak tanımlamıştır. Araştırmanın amacı, Mu'tezile'nin konu hakkındaki teorilerini saptayarak; bunların gelişiminde etkili olan siyâsi, kültürel, sosyolojik arka planı ortaya çıkarmak ve günümüz meselelerine bir bakış açısı kazandırmaktır.

Yöntem: Araştırma sürecinde teoriler, fikir-hadise irtibatı ilişkisi etrafında incelenmiş ve nazariyelerin arka planındaki siyâsi, kültürel, sosyolojik unsurlar göz önünde tutulmuştur.

Bulgular: Mu'tezile, geliştirdiği iman teorisinde imanın tanımı, artması-eksilmesi, mukallidin imanı konusundaki farklı görüşleri ile diğer kelâmî ekollerden ayrılmıştır. Bu fikri tartışmaların neticesinde ise el-menzile beyne'l-menzileteyn ile el-va'd ve'l-va'id teorilerini ortaya koymuştur.

Sonuç: Mu'tezile, büyük günah ve iman-amel ilişkisi etrafında gerçekleşen tartışmalar neticesinde kendi çağında geliştirdiği teorileri ile İslâm düşüncesine yeni bir ufuk kazandırmıştır. Bu kapsam da ortaya koyduğu el-menzile beyne'l-menzileteyn ile el-va'd ve'l-va'id görüşleri ise fırkanın alamet-i farikası olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mezhepler Tarihi, Mu'tezile, iman-amel, büyük günah, mürtekib-i kebîre.

Debates on the Relationship between Faith and Action in Mu'tazilite Thought and the Situation of Murtakib-i Kabira

Abstract

Subject and Purpose: Mu'tazila is a school of kalam that was formed as a result of the debates that arose around the issue of great sin in the second century of the hijra. The background of these discussions is the events that took place during the Osman and Ali periods and the subsequent wars between Muslims. In the discussions about the deceased

* Bu makale, 2021 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Osman Karadeniz'in danışmanlığında tamamlanan "Mu'tezilî Düşüncenin Gelişim Süreci" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Efeler/Aydın, hpolat43@hotmail.com
PhD., Ministry of National Education, Efeler/Aydın/Turkey

*This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.
Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal yazılımı ile taranmıştır.*

Polat, Hatice. "Mu'tezilî Düşüncede İman-Amel İlişkisi Tartışmaları ve Mürtekib-i Kebîre'nin Durumu". *Mutalaa* 2/1 (Haziran 2022), 74-94.

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-3358-292X
ROR ID: ror.org/00jga9g46
DOI: doi.org/10.5281/zenodo.6759631

Geliş tarihi: 04.05.2022
Kabul tarihi: 22.06.2022

Mu'tezili Düşüncede İman-Amel İlişkisi Tartışmaları ve Mürtekib-i Kebîre'nin Durumu

or the murdered people's situation in the hereafter, the Mu'tazila defined itself as a conciliatory school. The aim of the research is to determine the theories of Mu'tazila on the subject; to reveal the political, cultural, and sociological background that is effective in their development, and to gain a perspective on today's issues.

Method: In the research process, the theories around the relationship between the idea and the event were examined, and the political, cultural, and sociological elements in the background of the theories were taken into consideration.

Results: In the theory of faith it developed, the Mu'tazila differed from other theological schools with the definition of faith, its increase and decrease, and its different views on the muqallid's faith. As a result of these intellectual discussions, it put forward the theories of al-manzila bayna'l-manzilatayn and al-va'd va'l-va'id.

Conclusions: Mu'tazila brought a new horizon to Islamic thought with the original theories it developed in its own age as a result of the discussions around the great sin and faith-deed relationship. In this context, its views of al-manzila bayna'l-manzilatayn and al-va'd va'l-va'id became the hallmark of the sect.

Keywords: History of Sects, Mu'tazila, faith-deed, great sin, murtakib-i kabira.

Giriş

Kur'an'ı Kerim, Müslümanların temel kaynağıdır. İslâm'ın inanç esasları konusunda Kur'an'ı temel almak durumundayız. Ancak Hz. Muhammed'in (sav) ölümünden sonra Kur'an'ın vahyedildiği dönemdeki sosyo-kültürel ortam farklılaşmıştır. Bu farklılaşma beraberinde birbirinden farklı birçok ekolün ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Hz. Muhammed'in yaşamı esnasında Müslüman toplumunda herhangi bir siyasî ya da fikrî bir farklılaşma yoktur. Ancak dört halife döneminde başlayan fetih hareketleri ile Müslüman toplumun sosyo-kültürel ve demografik yapısı değişmiştir. Değişen bu yapının ve Müslümanlar arasında yaşanan siyasî mücadelelerin etkisiyle İslâm toplumunda inanç ve düşünce temelinde farklılaşmalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Fethedilen coğrafya kadim Hint, Yunan, Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarının yer aldığı, bilim ve felsefi düşüncenin gelişmiş olduğu bir bölgedir. Dolayısıyla bu coğrafyada, hem ele alınan meseleler hem de bu meseleleri ele alış metotları Hicaz bölgesinden farklıdır.

İtikadî ekollerin ortaya çıkışında, bu sosyo-kültürel değişimin yanı sıra hilafet tartışmaları ile siyasî olayların da önemli bir etkisi olmuştur. Gerek Hz. Osman gerekse Hz. Ali döneminde yaşanan olaylar neticesinde ortaya çıkan en önemli ihtilaf konularından biri, iman-amel ilişkisi etrafında gerçekleşen tartışmaların neticesinde ortaya çıkan mürtekib-i kebîre meselesi olmuştur. İşte bu noktada Mu'tezile, geliştirdiği nazariyeler ile kendisini diğer mezheplere karşı uzlaşmacı bir noktada kabul etmiştir.

Konu çerçevesinde ekol mensupları imanın tanımı, artması-eksilmesi ve mukallidin imanı üzerinde durmuşlar ve kendi içlerinde de farklı nazariyeler geliştirmişlerdir.

1. İman-Amel İlişkisine Dair Tartışmaların Siyasî Arka Planı

Mu'tezilî düşüncenin teşekkülünde, önemli bir unsur olan büyük günah kavramının ortaya çıkışında, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde yaşanan olaylar önemli bir yer işgal etmektedir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra meydana gelen siyasî olaylarda, İslâm öncesi Arap toplumunun yapısı ile kabilecilik ruhunun yansımalarını görmek mümkündür. Çünkü Arap siyasî kültürü ve kabilecilik ruhu, uzun bir geçmişe dayanmaktadır.¹ Bu nedenle Hz. Osman döneminde meydana gelen olayları, sadece bu dönemde yaşanan sorunlara bağlamak doğru bir değerlendirme olmayacaktır.

¹ Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası* (Ankara: Otto Yayınları, 2018), 25.

1.1. Ebû Bekir ve Hz. Ömer Dönemleri

Hiz. Peygamber'in vefatı akabinde, Hiz. Ali ve yakın akrabası cenaze işleri ile meşgul olurken; Ensar, Sakifetü Benî Sâide'de toplanarak emirliğe Sa'd b. Ubâde'yi getirmeyi düşünmektedir. Bu toplantıdan haberdar olan Hiz. Ebû Bekir, Hiz. Ömer ve Ebû Ubeyde b. Cerrah Benî Sâide'ye giderek bu toplantıya katılmışlardır. Burada yapılan görüşmelerin neticesinde Hiz. Peygamber'den sonra Müslümanların ilk lideri olarak Hiz. Ebû Bekir seçilmiştir.

İlk halifenin seçiminde, tarafların konuşmaları dikkate alındığında; dayandıkları temel ilkelerin, asabiyet üzerine kurulduğu görülmektedir. Asabiyet düşüncesi, Peygamber sonrası İslâm toplumunda inanç ile birlikte etkisini korumaya devam etmiştir. Kureyşliler, Hiz. Muhammed'in kendi içlerinden çıkmış olmasından dolayı kendilerini, hilafette hak sahibi olarak görüyorlardı.¹ Arap anlayışında, hâkimiyetin soy ya da kabile içinde kalması normal karşılanmaktaydı.² Çünkü toplumda alışılmış anlaşıları, adetleri, inançları, düşünceleri değiştirmek kolay değildir. Asırlar boyunca ırk, nesep, kabile gibi unsurların üstünlük sebebi kabul edildiği ve uğruna savaşların yapıp kan döküldüğü bir ortamda Hiz. Peygamberin eşitlik, adalet anlayışlarını yerleştirmesi de kolay olmamıştır. Kur'an'ın soy üstünlüğü ve asabiyet düşüncesine muhalif kesin hükümlerine³ ve Peygamberin açık, net uygulamalarına rağmen bu telakkiler toplumda yaşamaya devam etmiştir. Benî Sâide'de ensâr ile muhâcir arasında geçen konuşmalar ise bunun en açık kanıtıdır.

Hiz. Ebû Bekir döneminde iman-amel ilişkisi çerçevesinde değerlendirebileceğimiz tek olay, zekât vermeyenlerle savaş kararı olmuştur. Halifenin savaş kararına, ilk itiraz Hiz. Ömer'den gelmiştir. Hiz. Ömer, Müslüman olduğunu beyan eden bu kişilerle savaşamayacağını söylerken sahâbeler arasında o yıl için zekât alınmayabileceği şeklinde düşünceler mevcuttur. Halife, namaz ve zekâtın birbirinden ayıramayacağını ve din tamamlandığı için bazı ilkelerin terkedilmesine izin vermeyeceğini belirterek; bu husustaki kararlılığını göstermiş ve toplumu ikna etmeyi başarmıştır. Kabilelerin zekât vermeyi reddetmeleri dinî nedenlerden ziyade siyasî ve ekonomik nedenlere dayanmakta idi. Zekât üzerine yaptıkları anlaşmanın, Hiz. Peygamber ile olduğunu; Hiz. Ebû Bekir ile böyle bir anlaşmalarının olmadığını söyleyerek namaz kılacaklarını fakat zekât vermeyeceklerini söylüyorlardı.⁴ Görüldüğü üzere bu olay, iman-amel ilişkisinden ziyade bedvî Arapların siyasî, ekonomik özgürlüğünü kazanmaya yönelik bir karşı çıkış girişimidir ki halife tarafından da bu şekilde değerlendirilmiş ve ashap ikna edilmiştir.

¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1421/2001), 3/166; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, thk. Ebû Sayyib el-Keremî (Ürdün: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, ts.), 491; Ebû'l-Hasen İzzüddîn İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ebi'l-Fidâ' Abdullah el-Kâzî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1407/1987), 2/189; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkı, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (Beyrut: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1410/1990), 4/301.

² Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1993), 17.

³ el-Bakara, 2/124; Âl-i İmrân, 3/68, 139; el-Hucurât, 49/10, 13; Hûd, 11/45-46.

⁴ İbnü'l-Kesîr, *el-Bidâye*, 6/311.

Hız. Ömer'in hilafete geçişı, ilk halifenin vasiyeti ile olmuştur. Bu vasiyet, halk tarafından kabul görmüş ve Hız. Ebü Bekir'in vefatı akabinde kendisine biat edilmiştir.¹ İkinci halifenin seçiminde, kabilevî etkilerden ziyade onun kişisel kabiliyetleri ve özellikleri etkili olmuştur ki bu kabile gelenekleri ile uyuşmayan İslâmî bir özelliktir.² Hız. Ömer'in on yıl süren hilafeti sürecinde ise siyasi ya da itikadî bir ayrılığa zemin hazırlayacak herhangi bir olayın olmadığını görüyoruz.

1.2. Hız. Osman Dönemi

Şûrâ sonucu halife seçilen Hız. Osman'ın hilafet süreci iki döneme ayrılır. "İyi İdare" olarak adlandırılan birinci devre 24 – 29 (644-649) yıllarını kapsarken "Karışıklık Devri" olarak tanımlanan ikinci devre ise 30 – 35 (650 - 655) yıllarını kapsamaktadır. İkinci dönemde yaşanan olaylar ve toplumda ortaya çıkan fitne ortamından dolayı bu dönem, iç savaşa açılan kapı anlamında "el-Babü'l-Meftuh" olarak da tanımlanmıştır.³

"İyi İdare" olarak adlandırılan ilk altı yıllık dönemde insanlar, halifenin yönetiminden memnundurlar. Kureyşlilere göre ise o, Hız. Ömer'den daha sevimlidir. Çünkü onun kadar sert ve tavizsiz değildir ayrıca Kureyşlileri korumaktadır. Lâkin Hız. Osman'ın ikinci altı yılındaki karar ve uygulamaları halk arasında hoşnutsuzluğun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Özellikle vilayetlerde akrabalarına görev vermesi, Beytü'l-Mâl'den kullandırtması, Mısır'ın humsunu Mervan'a vermesi ve hac sonrası Mina'da namazı dört rekât olarak kıldırması gibi uygulamaları halk içinde muhalefetin oluşmasına sebep olmuştur. Daha önceki iki halifenin, akrabalarına devlet imkânlarından kullandırtmadıklarının hatırlatılması üzerine; Hız. Osman, yaptığı davranışı sıla-i rahim olarak yorumlamış ve diğer iki halifenin bunu terk ettiklerini oysa kendi görüşünün bu yönde olduğunu ifade etmiştir.⁴

Hız. Osman'ın ailesine olan düşkünlüğü ashap tarafından da biliniyordu. Onun bu zaafına rağmen şûrâ sonucunda halife olarak seçilmesi ashaptan bazılarının da hoşuna gitmemişti. Ayrıca Hız. Osman'ın vilayetlerde görev verdiği Benî Ümeyye, Hız. Peygamber'in sohbetinde yetişmemiş insanlardı.⁵ Halifeye ve valilere duyulan öfkenin bir nedeni de dünyevileşmenin artmış olmasıydı. Şam'da Ebü Zer ve Âmir b. Abdülkays bu itirazın liderliğini üstlenmişlerdi. Bu dönemde Ebü Zer, Şam'da Muâviye ile mal biriktirme konusundaki tartışmasından dolayı Rebeze'ye sürgün edilmiştir.⁶ Bu nedenle valiler, toplum vicdanında kabul görmüyor ve onların, İslâmî ilkelere muhalif yaşamları insanlar arasında dozu giderek artan bir muhalefete neden oluyordu.

Aslında valiliklerde ve devlet görevlerinde Ümeyye Oğullarından yararlanma Hız. Ömer'in hilafeti döneminde başlamıştır. Bunun esas nedeni, Mekke toplumundan itibaren bu

¹ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, 3/254; Ebü Muhammed Ahmed b. A'sem el-Küfi el-Ahbârî, *Kitâbü'l-Fütûh*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Dârü'l-Edvâ, 1991), 1/121-123; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 563; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/272; İbnü'l-Kesîr, *el-Bidâye*, 7/18.

² Abdülaziz Dürî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 92.

³ Edmund Bosworth, *Doğuşundan Günümüze İslâm Devletleri*, çev. Hande Canlı (İstanbul: Kaktüs Yayınları, 2005), 34.

⁴ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, 3/60; Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Zerkalî (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1417/1996), 6/133.

⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 6/134.

⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 6/166-170; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/10.

ailenin deneyim ve tecrübe sahibi olmasıdır. Hz. Ömer, valilerinin bu özelliklerinden yararlanırken; otoritesi ile onları, kontrol altında tutmayı da başarmıştır.¹

Hz. Osman'ın tepki alan uygulamalarından biri de cahiliye döneminde müşriklerin önde gelenleri arasında yer alan ve Medine'deki tavırlarından dolayı Hz. Peygamber tarafından Taife sürgün edilen amcası Hakem b. Ebi'l-Âs'ın Medine'ye girmesine izin vermiş olmasıdır. Oysa Hz. Muhammed'in vefatından sonra da Hz. Osman'ın talebine rağmen ilk iki halife buna onay vermemişlerdi.²

Hicrî 26 yılında Hz. Osman, Harem-i Şerif'in onarılmasını ve mescidin genişletilmesini istemişti. Bu amaçla Harem-i Şerif'in etrafında bulunan bazı evler istimlak edilmek istenmiş buna karşı çıkan ev sahiplerinin itirazları dikkate alınmaksızın evlerinin bedeli Beytül-Mâl'den ödenerek evleri yıkılmış; şikâyetle bulunanlar ise, halifenin emri ile önce tutuklanmışlar daha sonra Abdullah b. Hâlid'in araya girmesi ile serbest bırakılmışlardı.³ Yaşanan bu durumun Medine'de huzursuzluğa yol açmış olması muhtemeldir.

Hicrî 30 yılında Huzeyfe b. Yemân, el-Bâb'da yapılan bir savaşta farklı şehirlerdeki Müslümanlar arasında kıraat farklılığından kaynaklanan tartışmaları fark eder ve bu durumu halifeye bildirir. Hz. Osman, Müslümanlar arasında kıraat konusunda birliği sağlamak amacı ile resmi Kur'an nüshasını çoğaltarak ülkenin farklı bölgelerine gönderir. Bu nüsha dışındaki yazılanları yaktırması ve yalnızca çoğaltılan nüshalara itimat edilmesini emretmesi, Abdullah b. Mes'ûd ile ona tâbi olanlar arasında huzursuzluğa neden olmuştur.⁴ Ayrıca cuma günü uzaktan gelenlerin işitmesi için üçüncü bir ezan okutması da⁵ toplumda bazı kişilerin tepki göstermesine neden olmuştur.⁶

Hz. Osman döneminde yaşanan kabile isyanlarında, ekonomik nedenler üzerinde de durulmuştur. Buna göre, fetihler sonrasında kabileler ile Kureyşliler arasında ortaya çıkan gelir farkı, kabilelerin Kureyş'e olan bakışını değiştirmiştir.⁷

Toplumsal huzursuzluk, sahâbe arasında da yaşanmaktadır. İçlerinde Zeyd b. Sâbit, Ebû Üseyd es-Sâidî, Kâ'b b. Mâlik, Hasan b. Sâbit'in olduğu bir grup sahabe yaşananlardan huzursuzdular ve bu düşüncelerini Hz. Ali ile paylaşmışlardı. Bunun üzerine Hz. Ali, halifeye giderek ona olaylar karşısında toplumda ortaya çıkan huzursuzluklardan bahseder ve halifeyi, valilerini denetlememekle suçlar.⁸

İbnü'l-Esir, Hz. Osman döneminde yaşanan fitne olaylarında, varlığı müphem olan Abdullah b. Sebe'nin rolünden bahseder. Buna göre aslen Yahudi olup Hz. Osman döneminde Müslüman olan Abdullah b. Sebe, Basra, Kûfe, Şam ve Mısır'a gitmiş ve buralarda Hz. Ali'nin vasî olduğunu fakat Hz. Osman'ın bunu gasp ettiğini iddia ederek toplumda fitne çıkartmaya çalışmıştır.⁹

¹ Marshall Hodgson, "İlk Müslüman Devlet", çev. Ercüment Karataş, *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, ed. Metin Karabaşoğlu (İstanbul: İz Yayıncılık, 1995), 1/155.

² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 6/135-136.

³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/481.

⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/7-8; Hodgson, "İlk Müslüman Devlet", 1/155.

⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/10.

⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/10.

⁷ Dürî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 28.

⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/58; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 6/175.

⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/46; Abdullah İbn Sebe, hakkında kaynaklarda farklı künyelere izafe edilmiş ihtilafli bilgilerinin bulunması nedeni ile varlığı müphem bir şahıs olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mu'tezili Düşüncede İman-Amel İlişkisi Tartışmaları ve Mürtekb-i Kebîre'nin Durumu

Osman'ın hilafeti döneminin özellikle de son altı yılında gerçekleşen bu olaylar, ülkede isyancı grupların ortaya çıkmasına yol açarken; Mısır, Basra ve Kûfe bu tepkilerin merkezleri olmuştur. Medine'de durumun halife için gittikçe zorlaştığını gören Muâviye, Hz. Osman'a isyancılardan korunması için Şam'a gelebileceğini teklif ettiğinde; halife, bu teklifi Hz. Peygamber'in ve ilk iki halifenin yolundan ayrılmak olarak gördüğü için kabul etmez. Muâviye, isterse Medine'ye asker gönderebileceğini bildirdi ise de kendisi, halk üzerinde baskı kuran ilk halife olmak istemediği için bu teklifi de kabul etmemiştir.¹

Halifenin Medine'ye gelen isyancılar tarafından muhasara altında tutulması kırk gün sürmüştür. Halifeyi muhasara altında tutanlardan Muhammed b. Ebî Bekir, Kinâne b. Bişr, Sûdân b. Humrân ve Amr b. Hamık, halifenin evine Amr b. Hazm'ın evinin duvarından tırmanarak girdiklerinde içeride halifenin dışında eşi Nâile'nin bulunduğunu ve halifenin Bakara Süresi'ni okumakta olduğunu görmüşlerdir.² İçeri girenler tarafından halifenin eli kesilmiş, kanı okuduğu mushafa damlamış ve halife öldürülmüştür.³

Ashap, olayların halifenin öldürmesine varacağını öngörememiş ve isyancıları dağıtabilecek güçte olmalarına rağmen halifeyi kuşatma sürecinde yalnız bırakmışlar ancak halifenin öldürülmesinden sonra büyük bir pişmanlık yaşamışlardır.⁴

Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra cenazesi, üç gün boyunca defnedilememiştir. Üç gün sonra ise yıkanmadan ve kanlı elbiseleri ile gece vakti Bakî Mezarlığı yanındaki Hış Kevkeb olarak adlandırılan bir duvarın arkasına gece vakti defnedilebilmiştir.⁵ Ensâr'dan bir grup, cenaze namazı kılmak isteyenlere engel olmak istemişlerse de daha sonra vazgeçmişler fakat cenazenin Müslüman mezarlığına defnedilemeyeceğini belirterek; Bakî Mezarlığı'na izin vermemişlerdir.⁶ Cenaze namazına engel olunmak istenmesi ve cenazenin Müslüman mezarlığına defnedilmesine izin verilmemesi; toplumda, Hz. Osman'ın yaptıkları ile imanı arasında ilişki kuran bir grubun varlığını ortaya koymaktadır. Bu durum, Müslümanlar arasında gerçekleşen ve mürtekb-i kebîre kavramını ortaya çıkaran iman-amel ilişkisi etrafındaki tartışmaların ilk izleri olarak görülebilir.

1.3. Hz. Ali Dönemi

Hz. Osman H. 35 yılında öldürülünce, halife olarak Hz. Ali'ye biat edilmiş olsa da toplumda olaylar durulmamış; Medine de bulunan sahâbeler ile birlikte Talha ve Zübeyr de halifeye biat etmiş olmalarına rağmen Mekte'ye gidip Hz. Âişe ile bir araya gelmişler ve kerhen biat ettiklerini açıklamışlardır.⁷

Abdullah ibn Sebe hakkında detaylı bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fıçlalı, *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri* (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1999), 339-342.

¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/50; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 761; Tâhâ Hüseyin, *Fitnetü'l-kübrâ* (Kahire: Müessesetü'l-Hindâvî, 2012), 1/194.

² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 6/221; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 779.

³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 6/221; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, 3/70; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 779.

⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 6/219.

⁵ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 786; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/69; İbnü'l-Kesir, *el-Bidâye*, 7/190.

⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 786; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 6/203-205. Hış Kevkeb olarak adlandırılan bu yer, Muâviye'nin halifelîği döneminde Bakî Mezarlığı'na dahil etmiştir. Detaylı bilgi için bk. İsmail Yiğit, "Osman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (22 Haziran 2022).

⁷ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, 3/29-30; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 3/22; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 803.

Hiz. Ali için hilafetinun başlangıcındaki bir diğer önemli sorun, Hiz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasıdır. Halifenin katilleri, hala şehirde ve içlerinde Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın da bulunduğu bir grup sahabê, Hiz. Ali'ye, bu katillerin cezalandırması için baskı yapmaya başlamışlardır. Hiz. Ali ise bu baskılara, isyancı gruba tam olarak hâkim olamamaları sebebiyle sabredilmesi gerektiği şeklinde cevap vermektedir.¹ Onu, bu konuda temkinli davranmaya sevk eden durum kendisine sadece Medine'de biat edilmiş iken, diğer vilayetlerde durumun henüz netleşmemiş olmasıdır.²

Hiz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını talep edenler, sadece bir grup sahabê ile sınırlı değildir. Müdaviye de şam'da bu iddiaları dillendirmektedir. Hiz. Ali hilafete geçtikten sonra idaresi altındaki bölgelerin valilerini değiştirme yoluna gitmiş fakat şam'a atadığı Sehl b. Huneyf, burada Muâviye'nin muhalefetinden dolayı göreve başlayamayarak Medine'ye geri dönmüştür.³ Bu durum Hiz. Ali'nin halifeliğine yönelik muhalefetin açık bir tezahürüdür. Ayrıca Muâviye, Nâile'nin kendisine gönderdiği mektup üzerinden Hiz. Ali'yi halifeyi öldürmekle suçlamaktadır.

Hiz. Âişe de Hiz. Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğünü ve halifenin katilinin, Hiz. Ali olduğunu dile getirmiş ve akabinde Talha ve Zübeyr olduğu halde Hiz. Ali'ye karřı⁴ Basra'ya doğru yola çıkmıştır.⁵

Hiz. Âişe ve beraberindeki ordunun Basra'ya doğru yola çıktığı haberini alan Hiz. Ali de Basra'ya gider. Gerek Hiz. Âişe'nin gerekse Hiz. Ali'nin sulh amacıyla geldiklerini söylemelerine rađmen⁶ hicri 36 yılında gerçekleşen Cemel Savaşı'nda içlerinde Talha ve Zübeyr'in de bulunduğu on üç bin kişi ölüür.⁷

Savaştan sonra yaptıklarından pişmanlık duyan Hiz. Âişe, "Keşke taş olsaydım, ağaç olsaydım." sözleri ile bu pişmanlığını dile getirmiş ve Hiz. Peygamber'in yanına defnedilmeyi istemeyerek "Ben peygamberden sonra kötü şeyler yaptım, beni peygamber eşlerinin yanına defnedin." demiştir.⁸ Bu savaş, Müslümanlar arasındaki ihtilafı bitirmek yerine birçok yeni tartişmanın da sebebi olmuştur.

Cemel Savaşı'nda iki tarafın Müslüman olması, Müslümanların zihninde ölenin ve öldürülenin imânî durumunun ne olacağı sorusunu ortaya çıkarmıştır. Realitedeki bu duruma cevap verebilmek için tarihi kaynaklarda, taraflar arasında uzlaşı sağlanmış iken savaşın başlamasına varlığı müphem olan Yahudi kökenli Abdullah b. Sebe ve arkadaşlarının sebep olduğu iddia edilmiştir. Savaş sonrasında gerek Hiz. Âişe'nin gerekse Hiz. Ali'nin kendilerine yöneltilen itirazlara verdikleri cevaplar, bu sorunun daha savaşın hemen akabinde tartişılmaya başlandığını göstermektedir. Oysa hem Hiz. Âişe'nin hem de Hiz. Ali'nin her iki taraf için de rahmet okumaları⁹ ve Hiz. Ali'nin iki taraftan da ölenlerin cenaze namazlarını kıldırması,¹⁰ olayı imanla ilişkilendirmediklerini ortaya koymaktadır.

İki tarafın Müslüman olduğu bir savaşta ölen ve öldürülenin durumlarının ne olacağı sorusuna çözüm arayışı, aynı konu hakkında farklı rivayetlerin nakdedilmesine de sebep

¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/86; İbnü'l-Kesir, *el-Bidâye*, 7/228-229.

² Ethem Ruhi Fiğlal, "Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İşlâm Ansiklopedisi*, (Erişim 01 Mayıs 2019).

³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/92-93.

⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/96; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, 3/29.

⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 3/22 – 23.

⁶ İbnü'l-Kesir, *el-Bidâye*, 7/238.

⁷ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, 3/29-30.

⁸ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, 10/73.

⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/144.

¹⁰ İbnü'l-Kesir, *el-Bidâye*, 7/245.

Mu‘tezili Düşüncede İman-Amel İlişkisi Tartışmaları ve Mürtekib-i Kebîre’nin Durumu

olmuştur. Bir rivayette; Cemel Savaşı’nda İbn Cürmûz’un, Zübeyr’i öldürdüğü haberini Hz. Ali’ye bildirdiğinde; Hz. Ali’nin, kendisine; Hz. Peygamber’in Zübeyr’i öldürenin cehennemlik olacağını söylediği bildirilmektedir. Akabinde İbn Cürmûz’un, Hz. Ali için “Vallahi ben onun düşmanını öldürdüğümü zannediyordum, dostunu değil.” şeklinde cevap vermesine sebep olmuşken¹ bir diğer rivayette; İbn Cürmûz, Zübeyr’in kesik başını getirdiğinde; Hz. Ali’nin bir tepki vermeden başın ceset ile birlikte defnedilmesini emrettiği anlatılmaktadır.² Aynı kaynaktaki bu farklı rivayetler, önde gelen sahâbelerin birbirleri ile savaşmaları gerçeğinin zihinlerde yarattığı sorulara yönelik çözüm arayışları için tarihin kurgulanması olarak görülebilir. Wellhausen bu durumu; “*Salihler, hiçbir şeyde mukaddes tarih mevzuunda olduğu kadar yalan söylemezler*”³ şeklinde değerlendirmiştir.

Zihin karışıklığı, savaş sonrasında ganimetler hususunda da kendini göstermiştir. Hz. Ali’nin, Cemel’de ele geçirilen ganimetleri dağıtmayı reddetmesi üzerine insanların; kanları helal olanların mallarının nasıl helal olmadığını sormaya başlamaları ve Hz. Ali’nin bu itirazlara “Hanginiz payında ümmü’l-mü’mininin olmasından hoşlanır?”⁴ diyerek cevaplamaya çalışması yaşanan kafa karışıklığını ortaya koymaktadır.

Hz. Ali, Cemel sonrası Kûfe’ye dönerek Hemezân valisi Cerîr b. Abdullah el-Becelî ile Azerbeycan valisi Eş’as b. Kays’ı kendisine biat etmeleri için yanına çağırılmış; her ikisi de gelerek biat ettiklerini açıklamışlardır. Daha sonra Muâviye’ye Cerîr’i göndermiş ve ondan kendisine biat etmesini istemiştir. O ise, biat etmeyi kabul etmemiş, üstelik Şam halkını Hz. Ali’ye karşı kıskırtmak amacı ile Hz. Osman’ın kanlı gömleği ile karısı Nâile’nin parmaklarını Şam mescidinde minbere asarak insanlara göstermiştir.⁵ Bununla insanların öfkelerini canlı tutmayı amaçlamış olmalıdır. Aynı zamanda Hz. Osman’ın kanını talep etmesi ile ortaya çıkması, kabilevi bir nitelik taşımaktadır.

Hz. Ali ile Muâviye arasında gerçekleşen Sıffin Savaşı öncesi taraflar arasında uzun bir süre karşılıklı mektuplaşmalar olmuştur. Bu mektupların birinde Muâviye, kendisinin ve babasının liderlik yaptığından, ayrıca kardeşi Ümmü Habîbe kanalı ile mü’minlerin dayısı ve vahiy kâtibi olduğundan bahsederek⁶ kendi üstünlüğünü ispat etmeye çalışmıştır.

Hz. Ali, Muâviye’nin bu mektubuna verdiği cevaba “ciğer yiyicinin oğlu” hitabı ile başlayarak kendisinin üstünlüklerinden ve Hz. Peygamber ile olan yakınlığından, İslâm’a daha küçük bir çocukken girmiş olmasından bahsetmiş⁷ ve Muâviye’ye faziletleri üzerinden kendisi ile yarışamayacağını bildirmek istemiştir.

Karşılıklı görüşmelerden bir sonuç çıkmaması üzerine savaş başlamıştır. İki taraf arasında tam olarak Safer ayında başlayan savaş esnasında Amr b. Âs, Iraklıların saldırılarının şiddetlendiğini görünce; savaşı kaybetme korkusu ile Muâviye’ye gelerek, askerlerin mushafları havaya kaldırmasını önermiştir.⁸ Böylece Iraklıları, Kur’an’ın hakemliğinde çözüm aramaya çağırılmış olacaktı. Amr, bu savaş hilesi ile Hz. Ali’nin ordusunda ihtilaf çıkarmayı ve Iraklıların savaş arzusunu kırmayı planlamaktaydı.

¹ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, 3/51.

² Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, 3/54.

³ Julius Wellhausen, *İslâm’ın En Eski Tarihine Giriş*, çev. Fikret İşıltan (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1960), 126.

⁴ İbnü’l-Kesîr, *el-Bidâye*, 7/245.

⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 3/161.

⁶ İbnü’l-Kesîr, *el-Bidâye*, 8/ 8.

⁷ İbnü’l-Kesîr, *el-Bidâye* 8/8.

⁸ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 3/176.

Nihayetinde Amr, Hz. Ali'nin ordusunda tefrika çıkarmayı başarmıştır. Hz. Ali, ordusuna Muâviye'yi, Amr'ı ve diğerlerini tanıdığını; onların, çocukluklarından beri kötü niyetli insanlar olduklarını; din ve Kur'an ile ilgilerinin olmadığını ifade etse de söz geçirememiştir.

Hakemlerin bir araya gelmesi, sorunu çözmekten çok uzak bir seyir takip etmiştir. Ayrıca Hz. Ali'yi savaşı sonlandırarak hakem teklifini kabul etmeye zorlayan ve daha sonra Hâriciler olarak adlandırılan zümre, Sıffin Savaşı akabinde ordudan ayrılarak Harûrâ'ya gitmişler ve Kur'an dışında hakem kabul ettikleri gerekçesi ile her iki tarafın da yarış atı gibi küfürde yarıştıklarını iddia etmeye başlamışlardır.¹ Kendilerinin de hakeme başvurmayı kabul ettikleri için küfre girdiklerini fakat tövbe ederek bu günahlarından geri döndüklerini belirterek aynı şeyi Hz. Ali'nin ordusundan da istemişlerdir.² Yaşanan bu durum, Hâricilerin ameli imandan bir cüz kabul ettiklerini gösterir. Artık bu tarihten itibaren Müslümanlar arasında iman-amel ilişkisi bağlamında büyük günah işleyenin durumu tartışılmaya başlanmış ve bu durum fırkalaşmaya zemin hazırlanmıştır.

2. İman-Amel İlişkisi Tartışmaları ve Mu'tezilî Düşüncedeki Yansımaları

Hâriciler, Hz. Osman'ı tekfir ederek; onu öldürenlerin haklı olduğu kanaatindedirler. Hâricî âlimlerden Kalhâtî, Hz. Ali'nin ve sahâbenin halifeye kızdıkları için onun öldürülmesine engel olmadıklarını belirterek bu durumu, sanki ümmetin bir icması gibi yorumlamakta ve ümmetin dalalet üzerinde birleşmeyeceği hadisi ile görüşünü ispatlamaya çalışmaktadır.³

Ehl-i Sünnet ise, Hz. Osman ile savaşıyanların zalim olduklarını, onun kanını dökenlerin kâfir, buna azmedenlerin ise fâsık olduğunu söylerken; Hz. Osman'ı öldürmek üzere gelenlere yol gösteren Medinelilerin de bu fıska ortak olduğunu iddia etmişlerdir.

Mu'tezile, bu konuda kesin bir hüküm vermekten kaçınmıştır. Çünkü Vâsıl b Atâ (ö. 131/748) ve Amr b Ubeyd'e (ö. 144/761) göre ya Hz. Osman ya onu öldüren yahut yüz üstü bırakanlardan biri fâsıktır. Bu durum aynen birbirine lanet okuyan iki kişiden birinin fâsık olması gibidir. Ebü'l-Hüzeyl (ö. 235/849-50 [?]), hem Hz. Osman'ın hem de onu öldürenlerin karşısında olduğunu belirtmiştir. Cübbâiler, Hz. Osman'ın hilafetini onaylarken; onu öldürenlerin de suçsuz olduğuna hükmetmişlerdir. Bağdat Mu'tezilesi'nden olan Ebû Mûsâ el-Murdâr (ö. 226/841), hem Hz. Osman'ın hem de onu öldürenlerin fıska içinde olmakla birlikte Hz. Osman'ın hatalarının onu öldürmeyi mazur kılmayacağını belirtmiştir.⁴ Muhtemelen Cübbâiler, Murdâr'ın aksine halifenin hatalarının onun katlini mazur kıldığını düşündükleri için katillerin suçsuz olduğuna hükmetmişlerdir.

Mürtekb-i kebîre meselesinde tartışılan bir diğer boyut, Cemel ve Sıffin savaşlarına katılanlar hakkındadır. Hâriciler, Hz. Ali'ye muhalif olanların onunla savaştıkları için küfre girdiklerini; Hz. Ali'nin ise gerek Cemel gerekse Sıffin'da hakeme başvurmayı kabul edene kadar haklı olduğunu lâkin bu olaydan sonra küfre girdiğini iddia etmişlerdi.

¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/202.

² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/204; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 3/112.

³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Saîd el-Ezdî el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyân*, thk. Seyyide İsmâil Kâşif (Umman: y.y., 1400/1980), 2/221.

⁴ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn* (İstanbul: İstanbul Dârülfünunu İlahiyat Fakültesi, 1346/1928), 288.

Mu'tezili Düşüncede İman-Amel İlişkisi Tartışmaları ve Mürtebib-i Kebîre'nin Durumu

Selef âlimleriye, Cemel Savaşı'nda iki tarafın da imanlarının sıhhatine inanmakla birlikte; savaşta, Hz. Ali'nin haklı, muhaliflerinin haksız olduğu kanaatindedirler. Buna rağmen onların bu hataları şahitliklerini ortadan kaldıracak boyutta değildir.

Vâsıl, bu iki düşünceden farklı bir şekilde savaşta iki taraftan birinin fısk düşmekle birlikte; bu fıskın, taraflardan hangisine ait olduğunun bilinemeyeceğini belirtmiştir. O, biri Cemel ashabından diğeri Hz. Ali'nin adamlarından olan iki kişinin şahitliğinin kesinlikle geçersiz olduğunu sadece taraflardan hangisine mensup olursa olsun tek bir taraftaki iki kişinin şahit olması durumunda bu şahitliğin makbul olacağını belirtmiştir.¹

Bu konularda Vâsıl ile benzer düşüncelere sahip olan Amr, Vâsıl'a ilave olarak Cemel'e katılan iki tarafın da fısk içinde olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca Amr, bu fısk nedeniyle her iki tarafın da şahitliğini kesin bir şekilde reddetmiştir.²

Vâsıl ve Amr'dan sonra Mu'tezile içinde fikir ayrılığı olmuştur. Nazzâm, Muammer ve Câhız, Vâsıl'ın görüşünü devam ettirirken; Havşeb ve Hâşim el-Evkas, bu savaşta liderlerin kurtulduğunu fakat onlara tâbi olanların helâk olduklarını düşünmüşlerdir.³ Havşeb ve Hâşim el-Evkas'ın düşüncelerinin de selefin fikrine yakın olması onların; Zübeyr, Talha ve Hz. Âişe'nin savaş günü pişman oldukları ve uzlaşmak istediklerine dair rivayetlerden hareketle bu sonuca ulaşmış olabileceklerini göstermektedir.

Yaşanan bu olaylar neticesinde toplumda üç farklı fikir ortaya çıkarken; Müslümanların bu dönemde fikir yürüttükleri en önemli sorular, imanın tanımı, iman ve amel arasındaki ilişki, imanın artması ya da eksilmesinin mümkün olup olmadığı ve büyük günah işleyen kişinin durumunun ne olduğudur.

2.1. İman Kavramı

Başta Ebû Hanîfe olmak üzere fukahanın bir grubu, iman için; dil ile ikrar ve kalp ile tasdik şartlarını ileri sürmüşlerdir. Bunlar, amelleri; imanın kanunları olarak kabul etmişler fakat imanın bir parçası saymamışlardır. Cehmiyye, imanı marifet olarak kabul ederken; Muhammed b. Kerrâm ise imanda kalbin hükmünü tamamen kaldırmış ve dil ile ikrarın tek şart olduğunu iddia etmiştir. Bu durumda kişi, kalbinden inanmıyor dahi olsa dili ile imanını ikrar ediyorsa mü'min sayılır.⁴

Ehl-i Hadis, Mu'tezile, Hâricilerin çoğunluğu ve Ebû Hanîfe'den farklı düşünen fukaha, iman için dil ile ikrar ve kalp ile tasdik yanında üçüncü bir şart koşmuşlardır. Bu şart, uzuvlarla amel etmektir. Bu gruba göre amel, imanı arttırdığı gibi günahlarda azaltmaktadır. Bu görüşleri ile imanın artıp eksilebileceğini ileri sürmüşlerdir.⁵

İmanın tanımında ameli şart koşan Mu'tezile, bu amellerin kapsamında görüş ayrılığına düşmüştür. Ebû'l-Hüzeyl (ö. 235/849-50 [?]) ve Kâdi Abdülcebâr (ö. 415/1025), amellerde farz ve nafîle ayrımı yapmaksızın bütün ibadetleri kastederken Cübbâiler ve Basra Mu'tezilesi'nin cumhuru, sadece farz amelleri, imanın bir parçası kabul etmişlerdir.⁶

¹ Ebû Mansûr Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye, 1424/2004), 85-86.

² Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak*, 87.

³ Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak*, 87.

⁴ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm, *el-Fisâl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihâl*, nşr. Muhammed Ali Sabîh (b.y.: Mektebetü's-Selâm el-'Âlemiyye, ts.), 3/106.

⁵ İbn Hazm, *el-Fisâl*, 3/106.

⁶ Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Mahmûd 'Umer ed-Dimyâtî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-'İlmiyye, 1419/1998), 8/352-353.

Ebü'l-Hüzeyl, büyük günahlardan kaçınan bir kişinin Allah katından bir ikram olarak küçük günahlarının da bağışlanacağını düşünmektedir. Ebü'l-Hüzeyl'e göre, iman kapsamına giren taatlerin bir kısmını terk, küfrün kapsamına girerken; bir kısmının terki ise, fısktır. O, ibadetlerin terk edilmesini fısk olarak kabul etmiştir.

Mu'tezile içinde ibadetlerin tamamını iman kapsamına alan bir diğer kişi Ebû Bekir el-Esamm'dır. Esamm (ö. 200/816), diğer Mu'tezile âlimlerinden farklı bir şekilde fâsik olarak kabul ettiği mürtekib-i kebîre için münafık ya da kâfir tanımını kullanmayıp; tevhit inancı nedeni ile bu kişiyi mü'min saymıştır. Nazzâm'a göre iman, büyük günahlardan kaçınmaktır. Ona göre kebîre, hakkında vâidin bulunduğu günahlardır.¹

Hişâm Fuvatî (ö. 218/833'ten önce) ve Abbâd b. Süleyman (ö. 250/864), iman; Allah'a iman ve Allah için iman şeklinde ikiye ayırmışlardır. Terk edilmesi, Allah'ı inkâr etmek olan hususları Allah'a iman olarak değerlendirirken; terk edilmesinin küfür ya da fısk olarak değerlendirilmeyecek hususları da Allah için iman olarak kabul etmişlerdir. Namaz ve zekât örneğinde olduğu gibi bunların terki, bazen küfür bazen de fısk olabilir.² Eğer kişi, bunların terkinin helal olduğu düşüncesinde ise, bu fiili küfür olurken bunları terk etmenin haram olduğunu kabul etmekle birlikte terk ediyorsa, bu fiili fısk olmaktadır.

Ebü Ali el-Cübbâî (ö. 303/916), günahlar hususunda büyük ve küçük ayırımına gitmiş ve kişinin büyük günahlardan kaçınması ile küçük günahlarının bağışlanacağını söylemiştir. Kişi, işlediği kebîre sebebi ile imanından bir sevap alamaz. Cübbâî de Hüzeyl gibi günaha azmeden kişinin o günahı işlemiş gibi olacağını savunmuştur.³

Mu'tezile'nin ameli imana dâhil eden kanaatinde ileri sürdükleri delilleri şu şekilde özetleyebiliriz:

a) "Doğru din de işte budur"⁴ ayetinin öncesinde namaz, zekât ve diğer ibadetler için din kelimesi kullanılmıştır. Bu hususta delil olarak kullandıkları bir diğer ayet "Allah katında din İslâm'dır" ayetidir. Mu'tezile, İslâm ile iman kavramlarını eş anlamlı olarak kabul ettiği için bu ayeti de nazariyelerini delillendirmek için kullanmışlardır.

b) "Mü'minler o kimselerdir ki, Allah anıldığında yürekleri titrer."⁵ ayetinin devamında namaz ve Allah için harcama mü'minlerin vasıfları olarak belirtilmiştir.

c) "Allah, imanınızı asla zayi edecek değildir"⁶ ayeti Beytü'l- Makdis'e yönelerek kılınan namazların zayi olmayacağını bildirmektedir ki; burada namaz, imanın dâhilinde geçmiştir.

d) Hz. Peygamber, zâninin zina ederken, hırsızın çalarken mü'min olmadıklarını belirtmiştir.

e) Mu'tezile'ye göre iman, sadece tasdik ya da onaylama ile geçerli olsaydı bu durumda söz ya da davranışlarından hiç kimsenin kâfir olmaması gerekirdi.

¹ Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el- Eş'arî, *Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn ve'ḥtilâfû'l-muḫallîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Kahire: Mektebetü'l-Mahfuza el-Mısriyye, 1369/1950), 1/304-305.

² Eş'arî, *Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/304-305.

³ Eş'arî, *Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/305.

⁴ DİB Kur'an Yolu (Erişim 20 Mayıs 2021), el-Beyyine 98/5.

⁵ el-Enfal 8/2.

⁶ el-Bakara 2/143.

Mu'tezili Düşüncede İman-Amel İlişkisi Tartışmaları ve Mürtebib-i Kebîre'nin Durumu

f) Bakara Sûresi'nin sekizinci ayetinde bazı insanların, iman ettik demelerine rağmen gerçekten iman etmedikleri vurgulanır ki tasdik-i imanın bulunduğu bazı durumlarda şer'-i imanın bulunmayabileceğini göstermektedir.

g) İman kavramı, ayetlerde büyük bir övgüyü hak etme anlamında kullanılmıştır ki kebîre sahibi bir insan, böyle bir methe layık olmaz.¹

Mu'tezile, imanın artmasını kabul ederken noksanlaşmasını ise kabul etmez. Mu'tezile'nin bu kanaati, onların ameli imanın bir parçası olarak kabul etmeleri ile alakalıdır. Bu durumda ameldeki bir eksiklik, imanın azalmasına değil tamamen mü'min vasfının kaybedilmesine yol açarken; amelde gerçekleşen ziyadelik, imanın artmasını sağlamaktadır. Bu sebeple imanın artmasını kabul ederken azalmasına karşı çıkmışlardır.

Mu'tezile'de iman çerçevesinde tartışılan bir diğer sorun, mukallidin imanıdır. Onlar, kişinin imanının geçerli olmasını; inançla ilgili her hususta delil getirerek şüpheleri ortadan kaldırabilmesine bağlamışlardır.² Böylece Mu'tezile, bireyin imanının tahkiki olması durumunda geçerli olacağına işaret etmektedir. Ekol içinde bu konuda getirilen bir başka yorumda, tahkiki imana ulaşmaktan aciz olan insanların, doğru görüş sahibi birini taklit etmelerinin yeterli olduğu; bunu da kavrayamayacak olan kişilerin ise, mükellef olmadığını belirtmişlerdir.³

Mukallidin imanı konusunda Basra Mu'tezilesi ile Cübbâiler, kişinin Allah'ı vasıfları ile tam olarak bilecek ilme sahip olmadığı için mü'min olmadığını söylemişlerdir. Ebü'l-Kâsım el-Belhî (ö. 319/931) ise, farklı düşünerek mukallidin mü'min olduğunu söylemiştir.⁴ Mukallidin mü'min olmadığını ileri süren Mu'tezile'nin ekserisi, onu fâsık olarak kabul ederken; Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933), bu kişiyi kâfir olarak tanımlamıştır. Ebû Hâşim'e göre mukallid, İslâm dininin bütün erkân ve usullerine iman etse ve bunlarla ilgili delilleri bilse dahi tek bir aslın delili hususunda cahil olsa o kişi kâfirdir, onu taklit edenlerin tamamı da kâfirdir.⁵

Görüldüğü üzere Mu'tezile, insanlar arasında âlim-avam ayrımı yapmaksızın herkes için dinin usul ve kaideleri üzerinde akıl yürüterek nazar sahibi olmasını böylece tahkiki imana ulaşmasını şart koşmaktadır. Bu hususta en mutedil fikir, Ebü'l-Kâsım el-Belhî'ye ait iken Ebû Hâşim el-Cübbâî en katı düşünceyi dile getiren kişi olmuştur.

Mu'tezile'nin mukallidin imanını geçerli saymamasındaki en önemli gerekçe sevap anlayışlarıdır. Mu'tezile'ye göre sevap, bir meşakkati taşımanın karşılığıdır, meşakkatsiz bir şekilde doğrudan Allah'ın rızasını talep etmek ise mekruhtur.⁶ Böylece Mu'tezile, mukallidin imana ulaşmak için bir emek ve gayret göstermediğini; hâlbuki makbul olanın, kişinin aklını kullanarak Yaratıcıyı bulması ve iman için gerekli bilgiye ulaşması olduğuna dikkat çeker.

¹ Sa'düddin et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâşid*, thk. Abdurrahman 'Umeyre (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1998), 5/193-195; Kâdi Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, thk. Abdülkerim 'Usman (Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, 1996), 701-702.

² Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâşid*, 5/220.

³ Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâşid*, 5/222-223.

⁴ Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Susanna Diwald - Wilzer (Beyrut: Dâru'l-Müntezir, 1408/1988), 133.

⁵ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, s. 255; Ebü'l-Mu'in en-Nesefî, *Tebşiratü'l-edille*, thk. Hüseyin Atay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993), 1/35.

⁶ Nesefî, *Tebşiratü'l-edille*, 1/35.

Onlara göre mukallid, bu hususta hiçbir emek vermeden başkasını taklit ederek marifetullahı ulaşmaya çalışmaktadır. Bu nedenle mü'min kabul edilmez. Ancak ikrarı olduğu için mukallide, kâfir hükmü de verilemez. İşte bu durum Mu'tezile'yi mukallid hakkında el-menzile beyne'l-menzileteyn ilkesine götürmüştür.

Müteahhir Mu'tezile ulemasının bu konuda tartıştığı başka bir husus, ahirette kâfire verilen cezanın, mukallide uygulanıp uygulanamayacağı üzerinedir. Uygulanacağı kanaatinde olanlar, mukallidin Allah ve Rasulü'nü tanımada bilgisiz olduğu üzerinde durmuşlardır. Buna karşılık mukallidin, Allah ve Rasulü'ne iman etmesi nedeniyle kâfirin cezasına göre daha az bir ceza göreceğini ileri sürenler de mevcuttur.¹

İman-amel ilişkisi bağlamında imanın tanımı, artması yahut eksilmesinin imkânı, mürtekib-i kebîre ve mukallidin durumu üzerinde duran Mu'tezile, konu çerçevesinde el-menzile beyne'l-menzileteyn teorisini geliştirmiştir.

3. el-Menzile beyne'l-Menzileteyn Teorisinin Tarihî Arka Planı

Ezârika'nın ortaya çıktığı dönemde Vâsıl b. Atâ' (ö. 131/748), Hasan el-Basrî'nin (110/728) öğrencilerindedir. Bu dönemde toplumda tartışılan en önemli konulardan biri, büyük günah işleyen (mürtekib-i kebîre) kişinin ahiretteki durumudur. Ortaya çıkan bu soru karşısında Müslümanlar arasında farklı fikirler ortaya çıkmıştır.

Bu görüşler arasında en radikali, Ezârika'ya aittir. Hâricî fırkalarından olan Ezârika, küçük ya da büyük günah ayrımı yapmaksızın günah işleyen kişinin Allah'a şirk koştuğunu iddia etmiş hatta bu fikrinde aşırıya giderek müşrik kabul ettiği bu kişilerin çocuklarını da müşrik kabul ederek; onların kadınlarını ve çocuklarını öldürmekten çekinmemiştir. Sufriyye, Ezârika ile benzer görüşlere sahip olmasına rağmen çocuklar konusunda farklı düşünmüştür.

Bu konuda fikir beyan eden bir diğer Hâricî fırka olan Necedâtın da Ezârika'ya göre daha mutedil bir cevap verdiğini görürüz. Onlar, ümmetin birleştiği bir günahı işleyen kişiyi, kâfir-müşrik olarak nitelerken; hakkında ihtilaf olan bir günahı işleyeni, fıkıh bilginlerinin o konudaki içtihatlarına havale etmişlerdir. Bireyin günah hakkındaki cehaletinde ise, onu mazur görmüşlerdir. Bir diğer Hâricî fırka olan İbâziyye, mürtekib-i kebîrenin; şirk küfrü yerine nimet küfrü ile kâfir olduğunu iddia etmiştir.²

Büyük günah işleyen kişinin durumu hakkında ortaya çıkan İbâziyye dışındaki bu radikal Hâricî fırkaların karşısında bir reaksiyon olarak Mürcie, daha mutedil ve ılımlı bir düşünce geliştirmiştir. Onlar mürtekib-i kebîre hakkında herhangi bir görüş belirtmemeyi tercih ederek ircâ düşüncesini ortaya koymuşlardır. Ameli, imandan bir cüz kabul etmeyerek; günahların imana bir zarar vermeyeceğini söylemişler ve mürtekib-i kebîreyi mü'min olarak tanımlamışlardır.³ Bu konudaki üçüncü bir fikir ise Hasan el-Basrî'ye aittir. O, mürtekib-i kebîrenin münafık olduğunu iddia eder. Ancak onun, burada kastettiği, tezkibi bir nifaktan ziyade amelî bir nifak olmaktadır.⁴

¹ Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâşid*, 5/224.

² Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak*, 83-84.

³ Ebü'l-Feth Tâcüddîn eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Ahmed Fehmî Muhammed (Beyrut: Darü'l-Kutübü'l-İlmiyye, 1434/2013), 1/137.

⁴ Hasan el-Basrî'nin mürtekib-i kebîre hakkındaki görüşleri ve bu konuda Abdülmelik b. Mervân'a yazdığı risale hakkında detaylı bilgi için bk. Osman Karadeniz, "Hasan el-Basrî ve Kelâmî Görüşleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1985), 135-156.

Mu'tezili Düşüncede İman-Amel İlişkisi Tartışmaları ve Mürtekib-i Kebîre'nin Durumu

Konu hakkında birbirinden farklı fikir beyan eden bu üç grubun ortak noktası, mürtekib-i kebîreyi fâsık olarak kabul etmeleridir. Hâricîlere göre, mürtekib-i kebîre fıskı nedeni ile kâfir iken; Mürcie, fıskı fücruyla birlikte mü'min kabul etmiştir. Tâbiün âlimleri ve Müslümanların ekserisi de mürtekib-i kebîreyi mü'min kabul etmekle birlikte günahı nedeniyle fâsık olduğunu düşünmüşlerdir.

Vâsıl, bu düşüncelerin tamamından ayrılarak fâsık olarak kabul ettiği mürtekib-i kebîrenin ne mü'min ne de kâfir olduğunu; fıskın, iman ile küfür arasındaki bir konumda, el-menzile beyne'l-menzileteyn halinde bulunduğunu söylemiş ve bu düşüncesinden dolayı Hasan el-Basrî'nin meclisinden ayrılmıştır. Vâsıl'ın bu görüşüne daha sonra yakın arkadaşı olan Amr b. Ubeyd de katılmış ve bu olayın akabinde fırka, ümmetin görüşünden ayrılanlar anlamında Mu'tezile olarak adlandırılmıştır.¹

Şehristânî, Hasan el-Basrî'nin meclisinde geçen bu olayı anlatırken o dönemde Müslümanların mürtekib-i kebîrenin durumu hakkında iki gruba ayrıldıklarından bahseder: Bunlardan ilki Bağdâdî'nin Ezârika'ya nispet ettiği düşüncedir ki; Şehristânî bu görüşü Hâricîlerin Va'diyye kolu ile ilişkilendirmiştir. Diğeri ise Mürcie'nin görüşüdür.

Hasan el-Basrî'nin meclisine gelen bir kişi, bu görüşleri aktardıktan sonra onun fikrini öğrenmek ister. Hasan el-Basrî, soruya henüz cevap vermeden Vâsıl araya girerek bu kişinin ne mü'min ne de kâfir olduğuna dair fikrini serdedir. O, görüşünü açıkladıktan sonra hocasının yanından ayrılarak mescidin başka bir köşesinde çevresinde toplananlara düşüncesini anlatmaya başlar. Hocasının, Vâsıl'ın kendisinden ayrıldıklarını söylemesinden sonra Vâsıl ve taraftarları Mu'tezile şeklinde adlandırılırlar.²

Vâsıl ve Hasan el-Basrî arasında geçen bu hikâyenin gerçeklik ihtimali tartışmalıdır. Çünkü aynı olayı, Vâsıl b. Atâ üzerinden anlatan rivayetlerin yanı sıra Amr b. Ubeyd'i merkeze alanların da varlığı³ bu şüphenin ortaya çıkmasına neden olan bir durumdur.

Ayrıca hiçbir fikrin teşekkülü, tarihî bağlarından koparılıp tek bir olaya indirgenerek açıklanamaz. Her düşüncenin teşekkülü ve gelişimi; siyasî, dinî, kültürel, sosyolojik birçok unsura dayanmaktadır. el-Menzile beyne'l-menzileteyn, büyük günah kavramı etrafında şekillenmiş, siyasî ve sosyolojik bir zeminde teşekkül etmiş bir düşüncedir. Bu düşünce, mürtekib-i kebîreyi kâfir ilan ederek toplumun dışına atan Hâricîler ile bu kişileri mü'min kabul ederek ahlâkî zafiyet hissi uyandıran Mürcie arasında orta bir yol olarak ortaya çıkmıştır.

Emevîler döneminde Hâricîlik ve Mürcie siyasî bir tavrı temsil etmektedir. Dolayısıyla bu iki fikir arasında orta bir yol olan bu ilke, siyasetten uzak değildir. Hâricîler, Hz. Osman'ı mürtekib-i kebîre olarak kabul etmekle Emevî karşıtı bir tutum takınırken; Mürcie ise, nisbeten Emevî taraftarı bir konumdadır. İşte bu noktada, el-menzile beyne'l-menzileteyn akidesinin Hz. Osman'a ve onun ölümü sonrasında gerçekleşen olaylara

¹ Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak*, 84; Ebü'l-Kâsım el-Belhî el-Kâbî, *Zikru'l-Mu'tezile min Makâlâtü'l-İslâmiyyin (Fazlül-i'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile içinde)*, thk. Fuad Seyyid (Tunus: Dâru'l-Tunüsiyye, 1393/1974), 115.

² Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/42-43; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 3.

³ İbn Kuteybe, Amr b. Ubeyd'in kaderi düşünceye sahip olup bu düşüncesini insanlara tebliğ ettiğini; bu nedenle de Hasan el-Basrî'nin meclisinden itizal ettiğini nakletmektedir. bkz.: Ebü Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Akkaşe (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1400/1981) 483; İbn Teymiyye ise bu olayın Hasan el-Basrî'nin ölümünden sonra Kâtede döneminde gerçekleştiği nakledeken görüşleri ile itizal edenin Amr b. Ubeyd olduğunu söyler. bkz. Takıyyüddîn ibn Teymiyye, *Mecmû'ü'l-fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım - Muhammed b. Abdurrahman (Medine: Mücemmîn' Melik Fahd, 1425/2004), 8/228.

tatbik edilmiş olması mümkündür. Ancak bu akidenin, fiiliyatta Mürcie'den çok farklı bir durumu olmamıştır.

Mu'tezile, el-menzile beyne'l-menzileteyn nazariyesinde büyük günah işleyen kişiyi kâfir şeklinde nitelendirmeyerek dünyevî boyutu ile Mürcie'ye yakın dururken; fâsığın, ebedî azaba müstahak olduğuna yönelik kanaati ile Hâricilerin çizgisine yaklaşmıştır. Bu durum ise Bağdâdî tarafından, Mu'tezile'nin; Hâricilerin benzer bir şekli¹ olarak adlandırılmasına yol açmıştır.

Vâsıl, mürtekib-i kebîre için mü'min hükmü verenler ile kâfir hükmü verenler arasında orta bir yol tutmuştur. Bu görüşün kaynağı noktasında, Aristo ya da Eflatun'un iyilik ve kötülük arasında bir menzil teorisine dayanan orta bir ahlak düşüncesine işaret edilmektedir.² Fakat Vâsıl, nazariyesini ortaya koyarken Kur'an, sünnet ve her işte orta yolu tavsiye eden İslâmî ruha dayanmış gözükmektedir. Bu durum aynı zamanda onun siyasî duruşu ile de paraleldir. Siyasette orta bir yol takip eden Vâsıl, şer'i konularda da bu uzlaşmacı tavrını devam ettirmiştir.

Vâsıl ve Amr, mürtekib-i kebîreye dair fikirlerinin akabinde el-menzile beyne'l-menzileteyn görüşünü ortaya koymuşlardır. Bağdâdî, onların bu düşüncelerinde Ma'bed el- Cühenî'yi takip ettiklerini ve insanları Kaderiyye'ye inanmaya çağırdıklarını belirtir.³

Ğâdî Abdülcebâr, el-menzile beyne'l-menzileteyn teorisinin kaynağını Mu'tezile'nin ikinci tabakasından kabul ettiği⁴ aynı zamanda Vâsıl'ın hocası da olan Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Ebî Tâlib (ö. 98/716-17)'e dayandırmaktadır.⁵

Kaynaklarda geçen bu bilgilerden hareketle mürtekib-i kebîre hakkında Vâsıl'dan önce de benzer düşüncelerin gündemde olduğunu; Vâsıl tarafından ise bu görüşlerin sistemleştirildiğini söylemek mümkündür. Hocası Hasan el-Basrî'nin vefat ettiği dönemde Vâsıl'ın yaşının çok genç olması, onun tamamen orijinal bir nazariye serdetmesini zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla Vâsıl'ın, kendinden önceki âlimlerin düşüncelerini sistemleştirerek teorisini geliştirdiğini söylemek mümkün gözükmektedir. Vâsıl daha sonra bu konudaki fikirlerini izah eden el-Menzile beyne'l Menzileteyn adında bir kitap⁶ yazmıştır.

Bu konuda adı geçen bir diğer âlim olan Amr b. Ubeyd, başlangıçta kebîre sahibinin fâsık olduğu kanaatinde olup hocası Hasan el-Basrî'nin görüşünü devam ettirirken daha sonra Vâsıl ile gerçekleştirdiği münazaralarda düşüncesini değiştirmiştir. Bu tartışmada Amr, "İffetli kadınlara iftira atan, sonra da dört şahit getiremeyen kimselere seksen sopa vurun ve artık onların şahitliklerini asla kabul etmeyin. İşte onlar yoldan çıkanların ta kendileridir."⁷ ayetinden hareketle iffetli kadınlara iftira atıp dört şahit getiremeyenlerin fâsık olarak tanımlandığını belirtir. Ayrıca "Erkeğiyle kadınıyla münafıklar birbirine benzer; kötülüğü özendirip iyiliği engellerler, hayır için harcamaya elleri varmaz. Onlar Allah'ı umursamadılar, O da onları kendi hallerine bıraktı. Gerçek şu ki münafıklar günaha batmış kimselerdir."⁸

¹ Bağdâdî, *el-Farğ beyne'l-fırak*, 85.

² Zühdi Cârullah, *Mu'tezile (Beyrut: Ehliyetü'n-Neşrûve't-Tevzî', 1974)*, 55.

³ Bağdâdî, *el-Farğ beyne'l-fırak*, 85.

⁴ Ğâdî Abdülcebâr, *Şerhü'l-Usûli'l-Hamse*, 1/214-215.

⁵ Ğâdî Abdülcebâr, *Şerhü'l-Usûli'l-Hamse*, 1/138.

⁶ Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ, *el-Münye ve'l-emel fi şerhi'l-Milel ve'n-nihâl*, thk. Thomas Walker Arnold (Haydarabad: Dâ'iratü'l-Ma'ârif, 1316/1898), 21.

⁷ en-Nur 24/4.

⁸ et-Tevbe 9/67.

Mu'tezili Düşüncede İman-Amel İlişkisi Tartışmaları ve Mürtekib-i Kebîre'nin Durumu

ayetinde ise münâfıklar, fâsık olarak tanımlanmıştır. Böylece Amr, her fâsığın münafık olduğunu düşünmektedir.

Vâsıl ise, Amr'ın söylediklerini kabul etmekle birlikte; ümmetin kebîre sahibinin zalim olduğu konusunda icma halinde olduklarını oysa Kur'an'da, kâfirlerden zalimler olarak bahsedildiğini söyler. Bu durumda kebîre sahibi için Kur'an'da, hem münafık hem de kâfir tanımlamaları geçmiştir. Vâsıl, kendisinin bu noktada ümmetin icmâ ettikleri fâsık görüşünü kabul ettiğini fakat ihtilaf ettikleri mü'min, münafık ya da kâfir sözünden kaçındığını söyler. Bu tartışmanın nihayetinde Amr, el-menzile beyne'l-menzileteyn nazariyesini kabul etmiştir.¹

Vâsıl ile Amr'ın münazarasında dikkat çeken husus, her ikisinin de savunduğu görüşlerin hayata yansımada büyük bir farkın olmamasıdır. Çünkü Vâsıl, fâsık hükmü ile kebîre sahibine dünya yaşamında Müslüman muamelesi yapmaktadır. Benzer şekilde Amr da münafık hükmü ile benzer sonuca ulaşmaktadır. Burada ikisi arasındaki en önemli fark, Vâsıl'ın Amr'a göre daha uzlaşmacı bir yapıda olmasıdır. Bunun bir diğer örneğini, Cemal ve Sıffin savaşlarına katılanlar için ortaya koydukları hükümlerde de görmek mümkündür.²

Bu konu üzerinde Amr b. Ubeyd ve Hasan el-Basrî arasında da bir münazara söz konusudur. Amr, hocasına nifakların tamamını küfür olarak kabul edip etmediğini sorduğunda Hasan el-Basrî, "evet" cevabını verir. Bunun üzerine Amr, bu ifadenin her fâsığın küfrü getirmesi anlamına geldiğini lâkin bunu iddia eden hiç kimsenin olmadığını söyleyerek hocasına karşı çıkmıştır. Amr'a göre münafık, inkârını gizlediği ve toplumda Müslüman gibi görüldüğü için büyük bir azabı hak etmektedir. Hâlbuki mürtekib-i kebîre için böyle bir şey söz konusu değildir.³

Böylece el-menzile beyne'l-menzileteyn teorisi, iman-amel ilişkisi kapsamındaki tartışmalar neticesinde toplumda teşekkül eden iki zıt fikre karşılık, uzlaşmacı bir düşünce olarak ortaya çıkmıştır. Görüşü ilk olarak savunan kişi noktasında Vâsıl b. Atâ'nın yanı sıra Amr b. Ubeyd'e işaret eden kaynaklar olmakla birlikte Kâdî Abdülcebâr'ın naklettiği bilgilerden hareketle daha önceye dayandığını söylemek mümkündür. Ancak teorinin sistemleşmesi ve yaygınlaşması Amr b. Ubeyd'e nazaran daha mutedil olan Vâsıl b. Atâ'ya dayanması muhtemel gözükmektedir.

3.1. Büyük Günah İşleyen Kişinin Durumu

Mu'tezile'ye göre kişiyi fâsık konumuna getiren ma'siyetler, büyük günahlardır ve kişi bu durumda el-menzile beyne'l menzileteyn durumuna düşer.⁴ Mu'tezile büyük günahı, hakikî olsun yahut takdirî olsun fâilinin cezası, sevabından çok olan eylem olarak tanımlamıştır. Küçük günah ise, sevabın günahından çok olduğu eylemdir.⁵

Mu'tezile'nin el-menzile beyne'l-menzileteyn görüşü, iki delile dayanmaktadır. Birincisi, fâsığın mü'min kabul edilmediği üzerinedir ki bu, onların ameli imanın bir parçası sayan tanımları ile doğrudan bağlantılıdır. Diğer delilleri de fâsığın, kâfir olmadığı konusunda

¹ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 36-37.

² Osman Aydınlı, *İlk Mu'tezili Fikirlerin Teşekkülü*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992), 89.

³ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhü'l-Usûli'l-Hamse*, 3/714-715.

⁴ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/362.

⁵ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhü'l-Usûli'l-Hamse*, 3/632.

ümmetin icma halinde olmasıdır. Çünkü sahâbe ve sonra gelenler, kebîre sahiplerine sadece had cezası uygulamışlar ve onları mürtet kabul etmemişlerdir.

Ameli, imanın bir parçası kabul eden Mu'tezile'ye göre, büyük günah işleyen bir kişinin bu günahı nedeniyle, zem ve lanete müstahak olduğu sabittir. Şeriatte ise, mü'min adı, sadece medh ve tazim için kullanılmıştır.

Buna karşılık Kâdî Abdülcebbar, bu kişiler için mü'min adının mutlak anlamda kullanılamasa da mukayyed olarak kullanılabileceğini söylemiştir. Kâdî'nın bu düşüncesine itiraz, Ebû'l- Kâsım el-Belhî'den gelmiştir. O, mukayyed anlamında mutlaklık taşıdığı kanaatindedir.¹

Mu'tezile içinde bu meselede farklı tek fikir, Ebû Bekir el-Esamm'a (ö. 200/816) aittir. Es'amm, ibadetlerin tamamını iman kapsamına almakla birlikte mürtekib-i kebîreyi, mü'min kabul etmiştir. Ona göre, küfür kabul edilmeyen bir kebîreyi işleyen kişi, bundan dolayı fâsık olur ve onun için kâfir ya da münafık tanımlarını kullanmak yerine tevhit inancı nedeni ile bu kişiyi mü'min olarak kabul etmek gerekir.²

Mu'tezile'nin cumhuru, fâsığı mü'min kabul etmemekle birlikte; dünya hayatında, Müslüman muamelesi yapmışlardır. Bunun nedeni, övgü ya da takdir olmayıp bu kişileri kâfirlerden tefrik etmektir. Eğer kebîre sahipleri, ölmeden önce tövbe ederlerse ahirette mü'min hükmünde olacaklardır. Ahirette fâsık ile kâfirin göreceği cezanın karşılaştırması mü'min ile peygamberlerin mükâfatına benzer. Nasıl mü'minlerin ahirette alacağı mükâfat peygamberlerden az ise, fâsığın azabı da kâfirlerden az olacaktır.³

Kâfir kavramı, terim anlam olarak Allah'ın nimetlerini inkâr edip; bunları örtmesinden dolayı büyük bir azaba müstehak olan ve evlilik, miras, Müslüman kabristanına defnedilmek gibi sosyal haklardan mahrum olan kişidir. Mu'tezile, kâfir hakkında verilen bu hükümlerden sonra fâsığın, kâfir hükmünde olmayacağını ortaya çıktığını söylemiştir.

Vâsıl, Kur'an'da kâfirler ile ilgili hükümlerin hiçbirinin büyük günah işleyenleri kapsamadığını belirterek Hâricilerin mürtekib-i kebîreyi kâfir sayan düşüncelerine itiraz etmiştir.⁴ Kur'an'da kâfirlerin özellikleri Allah ve Rasulü'ne inanmamak, Allah'ın haram kıldığını kabul etmemek ve hak dini kabul etmemek şeklinde sıralanırken; kâfirler ile cizye verilinceye kadar savaşılması istenmiştir. Oysa bu durum büyük günah işleyen kişiye uymamaktadır. Ayrıca kâfirler, İslâm toplumunda miras hakkından mahrumdur ve Müslüman mezarlığına da gömülemezler. Bu hükümler de mürtekib-i kebîreye uygulanmamıştır.

Hz. Ali, Cemel ve Sıffîn'de kendisine karşı savaşanlara da kâfirin hükmünü uygulamamıştır. Kendisine, bu kişilerin kâfir olup olmadığı sorulduğunda; onların küfürden kaçtıklarını belirtmiştir. Müslüman olup olmadıkları sorulduğunda ise, şayet Müslüman olsalardı onlarla savaşmayacaklarını söyleyerek bu kişilere Müslüman vasfını da vermemiş ve onları, asiler olarak tanımlamıştır.

Kebîre sahibinin kâfir olarak tanımlanamamasının bir diğer delili, liân ayetidir. Eğer kebîre sahibine kâfir hükmü verilmiş olsaydı; iftira suçu sonrasında eşlerden biri, kâfir

¹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûli'l-Hamse*, 3/701-702.

² Eş'arî, *Maâkâlâtü'l-İslâmiyyin*, 1/305.

³ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûli'l-Hamse*, 1/137-139

⁴ Ebû'l-Hüseyn el-Ĥayyât, *Kitâbü'l-İntişâr ve'r-red 'ale'bni'r-Râvendî el-mülhid*, thk. Henrik Samuel Nyberg (Kahire: Matba'atu ve Erâu'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1344/1925), 166.

Mu'tezili Düşüncede İman-Amel İlişkisi Tartışmaları ve Mürtekib-i Kebîre'nin Durumu

olacağı için liâna ihtiyaç kalmaksızın nikâh akdi bozulurdu. Bu durumda mürtekib-i kebîreye kâfir denilemeyeceği gibi bunu çağrıştıran ifadeler de kullanılamaz.¹

Vâsıl, el-menzile beyne'l-menzileteyn görüşü ile büyük günah işleyen kişiyi kâfir olarak tanımlamayı; Hâricilere karşı yeni bir düşünce ortaya koymuştur. Ancak o, mürtekib-i kebîreyi ebedî cehennemlik kabul ederek meselenin ahiret boyutunda Hâricî çizgiye yakın durmaktadır.

Vâsıl'ın teorisinde görülen bu Hâricî izleri, yaşadığı Basra şehri ile ilişkilendirmek mümkün gözükmemektedir. Basra, kuruluşu itibarı ile Bedevilerin esas olduğu mevâlinin ise Bedevi-Arap kabilelerin himayesinde şehre yerleşebildikleri bir yapıdadır. Bu nedenle şehirde genelde Bedevî Arapların sahip olduğu zihniyet olan Hâricîlik hâkimdir. Temim kabilesinin, şehirdeki hâkimiyetinden dolayı Hâricîlik içindeki İbâzilerin etkisi daha belirgin olmuştur. Kendileri de Fars kökenli iki mevâlî olan Vâsıl ve Amr'ın bu düşüncelerden etkilenmesi ise doğaldır.²

Mu'tezile, el-menzile beyne'l-menzileteyn nazariyesiyle kendilerine yöneltilen, ümmet içinde nifak çıkarma iddialarını kesinlikle kabul etmezler. Onlar, tam aksine bu düşünceleri ile ümmeti birleştirdiklerini ileri sürerler. Çünkü kebîre sahibinin konumu hakkında ümmet içinde farklı görüşler ortaya atılmıştır. Ortaya atılan bu fikirlerin ortak noktası, bu kişilerin fâsık olduğu üzerinedir. Dolayısıyla Mu'tezile ümmetin icma ettiği bu düşünceyi kabul etmiştir. Fakat ümmet, fâsığın, mü'min mi yoksa kâfir mi olduğu hakkında ihtilaf içinde olmuştur. Mu'tezile de bu ihtilaftan uzak durmayı tercih etmiştir.

Onlara göre bu ilke, aslında esma ve ahkâm ile ilgilidir. Çünkü kebîre sahibi, iki isim ve iki hükümün arasında bir yerdedir. Bu kişi ne mü'min ne de kâfir olmadığına göre verilecek hüküm de mü'min ya da kâfire verilen hükümle aynı olamaz. Ayrıca Mu'tezile, bu konuyu aklî bir mesele olmaktan ziyade şer'î bir mesele olarak değerlendirmiştir. Çünkü insan, akli ise mükâfat ve cezayı gerektiren durumları idrak edebilirken; taatlere verilecek sevap ile günahlara verilecek cezayı idrak hususunda yetersiz kalır

Sonuç

İslâm tarihinde mezheplerin teşekkülünde siyâsî olayların önemli bir payının olduğunu görmekteyiz. Çoğu zaman bir inanç ya da düşünce üzerinde ortaya çıkan fikrî ayrılıkların temelinde siyâsî bir çatışmanın izlerini bulmak mümkün olmaktadır.

Müslümanlar arasında ilk fikrî ayrılık olarak ortaya çıkan iman-amel eksenindeki tartışmaların zemininde de Hz. Muhammed'in (sav) vefatından sonra ortaya çıkan siyâsî ihtilaflar bulunmaktadır. Bu tartışmaların ilk izini Hz. Ebû Bekir dönemindeki ridde savaşlarında görmekteyiz. Ancak halife, sağduyulu kişiliği sayesinde zekât vermek istemeyen bu kabilelerin isyanını iman ile ilişkilendirmeyip siyâsî bir başkaldırı olarak görmüş ve çevresini de bu konuda ikna etmeyi başarmıştır.

Lakin Hz. Osman'ın hilafetinin son altı yılında gerçekleşen ve toplumsal huzursuzluğa yol açan uygulamalar, nihayetinde ülkede isyancı grupların ortaya çıkmasına ve halifenin öldürülmesine kadar varan olaylara neden olmuştur. Bu süreçte Medine halkı, olayların halifenin öldürülmesine kadar varacağını öngöremeyerek isyancı gruplara müdahale etmemişlerdir. Akabinde halifenin öldürülmesinden sonra ise büyük bir pişmanlık yaşadıkları anlaşılmaktadır.

¹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûli'l-Hamse*, 3/713-714.

² Muharrem Akoğlu, "Entelektüel Mu'tezile'de Bedevi Etki", *Bilimnâme*, 20/1 (2011), 16-18.

Lakin daha sonraki süreçte halifenin cenazesinin üç gün boyunca defnedilememesi, Ensar'dan bir grubun cenaze namazının kılınmasına izin vermek istememesi ve tüm bu tepkilerin altında halifenin öldürülmesinden üç gün sonra bir gece vakti ve yıkanmadan Bâki Mezarlığı yerine Hış-Kevkeb olarak adlandırılan bir duvarın arkasına Yahudi mezarlığına defnedilmiş olması dikkat çekicidir. Yaşanan bu olaylar, toplumda Hz. Osman'ın davranışları ile imanı arasında ilişki kuran bir grubun varlığını göstermektedir. Bu durum Müslüman toplumunda iman-amel ilişkisine dayanan mürtekib-i kebîre çerçevesinde gerçekleşen tartışmaların ilk izleri olarak gözükmektedir.

Hz. Ali döneminde yaşanan Cemel ve Sıffin savaşları ise bu tartışmaları arttırmıştır. Bu olaylardan sonra tartışılmaya başlanan mürtekib-i kebîrenin durumu konusunda Hâriciler, tekfirci bir bakış açısı geliştirirken; Mürcie ircâ teorisini geliştirmiştir. Mu'tezile ise bu görüşlerden ayrılarak; mürtekib-i kebîreyi fâsık olarak tanımlamış ve bu konuda el-menzile beyne'l-menzileteyn teorisini geliştirmiştir.

Müslümanlar arasında büyük günah işleyen kişinin durumu hakkında ortaya çıkan bu görüşler, aynı zamanda siyâsî bir duruşu da temsil etmiştir. Hâriciler, Hz. Osman'ı tekfir ederek Emevî karşıtı bir tutum takınırken; Mürcie, daha ılımlı bir konumda olmuştur. Mu'tezile ise iman-amel ilişkisine dair tartışmalarda mürtekib-i kebîreyi kâfir ilan etmeyerek bu kanaati ile dünyevî boyutta Mürcie'ye yakın durmuştur. Ancak fâsık olarak tanımladığı mürtekib-i kebîrenin ahirette ebedi azaba müstahak olduğu iddiasıyla da Hâricî zihniyete yaklaşmıştır.

Vâsıl b. Atâ tarafından geliştirilen bu teorideki Hâricî izlerini, Bedevî kökenli Arapların hâkim olduğu Basra şehrinde yaşaması ile ilişkilendirmek mümkün gözükmektedir. Bu konuda geliştirilen el-menzile beyne'l-menzileteyn teorisi, klâsik kaynaklarda her ne kadar Vâsıl'a atfedilse de Vâsıl'dan önceki dönemde teorinin izlerini görmek mümkündür. Dolayısıyla Vâsıl'ın kendinden önceki âlimler tarafından dile getirilen bu teoriyi daha sistemli bir hale getirdiğini söylemek de mümkündür.

Mu'tezile, iman-amel ilişkisine dair sahip olduğu bu bakış açısı ve geliştirdiği teoriler ile Müslümanlar arasında farklılık yaratmış ve İslâm düşüncesinde uzun bir dönem varlığını devam ettirerek iz bırakan bir ekol olmuştur.

Mu'tezili Düşüncede İman-Amel İlişkisi Tartışmaları ve Mürtebib-i Kebîre'nin Durumu

Kaynakça

- Akbulut, Ahmet. *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*. Ankara: Otto Yayınları, 6. Basım, 2018.
- Akoğlu, Muharrem. "Entelektüel Mu'tezile'de Bedevî Etki". *Bilimnâme* 20/1 (2011), 7-24. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bilimname/issue/3504/47620>
- Aydınlı, Osman. *İlk Mu'tezilî Fikirlerin Teşekkülü*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- Bağdâdî, Abdülkâhîr. *Usûlü'd-dîn*. İstanbul: İstanbul Dârülfünunu İlahiyat Fakültesi, 1346/1928.
- Bağdâdî, Abdülkâhîr. *el-Farq beyne'l-fırak*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye, 1424/2004.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü'l-Eşraf*. thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Zerkalî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fîkr, 1417/1996.
- Bosworth, Edmund. *Doğuşundan Günümüze İslâm Devletleri*. çev. Hande Canlı. İstanbul: Kaktüs Yayınları, 2005.
- Cârullah, Zühdi. *Mu'tezile*. Beyrut: Ehliyetü'n-Neşrûve't-Tevzî', 1974.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkif*. thk. Mahmûd Ömer ed-Dimyâtî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.
- DİB Kur'an Yolu. Erişim 20 Mayıs 2021. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Dürî, Abdülazîz. *İslâm İktisat Tarihine Giriş*. çev. Sabri Orman. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *Ma'âkâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfû'l-muşallîn*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Mahfuza el-Mısıriyye, 1369/1950.
- Fığlalı, Ethem Ruhî. *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1999.
- Fığlalı, Ethem Ruhî. "Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 01 Mayıs 2019. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/ali#1>
- Hayyât, Ebü'l-Hüseyn. *Kitâbü'l-İntişâr ve'r-red 'ale'bnî'r-Râvendî el-mülhid*. thk. Henrik Samuel Nyberg. Kahire: Matba'atu ve Erâu'l-Kutubî'l-Mısıriyye, 1344/1925.
- Hodgson, Marshall. "İlk Müslüman Devlet". çev. Ercüment Karataş. *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*. ed. Metin Karabaşoğlu. 3 Cilt/129-177. İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.
- Hüseynî, Tâhâ. *Fitnetü'l-kubrâ*. 3 Cilt. Kahire: Müessesetü'l-Hindâvî, 2012.
- İbn A'sem, Ebü Muhammed Ahmed el-Küfî el-Ahbârî. *Kitâbü'l-Fütûh*. thk. Ali Şîrî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1411/1991.
- İbn Hazm, Ebü Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd. *el-Fisâl fi'l-mîlel ve'l-ehvâ ve'n-nihâl*. nşr. Muhammed Ali Sabîh. 5 Cilt. b.y.: Mektebetü's-Selâm el-'Âlemiyye, ts.
- İbn Kuteybe, Ebü Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî. *el-Ma'ârif*. thk. Şervet Akkaşe. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 4. Basım, 1400/1981.
- İbn Sa'd, Ebü Abdillâh Muhammed. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1421/2001.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım - Muhammed b. Abdurrahman. 37 Cilt. Medine: Mücemmir' Melik Fahd, 1425/2004.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn. *el-Kâmil fi't-târih*. thk. Ebî'l-Fidâ' Abdullah el-Kâzî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1407/1987.
- İbnü'l-Kesir, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 8 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1410/1990.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ. *Tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Susanna Diwald - Wilzer. Beyrut: Dâru'l-Müntezir, 2. Basım, 1408/1988.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ. *el-Münnye ve'l-emel fi şerhi'l-Mîlel ve'n-nihâl*. thk. Thomas Walker Arnold. Haydarabad: Dâ'iratü'l-Ma'ârif, 1316/1898.
- Kâ'bi, Ebü'l-Kâsım el-Belhî. *Zikru'l-Mu'tezile min Makâlâtü'l-İslâmiyyîn (Fazlü'l-i'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile içinde)*. thk. Fuad Seyyid. Tunus: Dâru'l-Tunûsiyye, 1393/1974.
- Kâdî Abdülcebbar. *Şerhü'l-Usûli'l-Hamse*. thk. Abdülkerîm 'Usman. Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, 3. Basım, 1996.
- Kalhâti, Ebü Abdillâh Muhammed b. Saîd el-Ezdi. *el-Keşf ve'l-beyân*. thk. Seyyide İsmâil Kâşif. 2 Cilt. Umman: y.y., 1400/1980.
- Karadeniz, Osman. "Hasan el-Basrî ve Kelâmî Görüşleri". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1985). 135-156.
- Nesefî, Ebü'l-Mu'in. *Tebşiratü'l-edille*. thk. Hüseyin Atay. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1413/1993.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn. *el-Mîlel ve'n-nihâl*. thk. Ahmed Fehmî Muhammed. 3 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1434/2013.

Hatice Polat

- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Târîhu'l-ümem ve'l- mülûk*. thk. Ebû Sayyib el-Keremî. Ürdün: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, ts.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. *Şerhu'l-Makâşid*. thk. Abdurrahman 'Umeyre. 5 Cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1998.
- Yiğit, İsmail. "Osman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Haziran 2022.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/osman>
- Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sükûtu*. çev. Fikret Işiltan. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1993.
- Wellhausen, Julius. *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş*. çev. Fikret Işiltan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1960.